

САКРАЛЬНІ ТЕКСТИ СХОДУ

Г. В. Вертієнко

ЗБРОЯ ДУХІВ ПОТОЙБІЧЧЯ В ЯШТІ 13, 45–46¹

Предметом статті є з'ясування виду зброї божеств-охоронців або духів (воїнів) *Фриваши* (*fravaši*) за даними 13 *Яшти*². Нашу увагу ми хочемо зосередити на термінах зброї, наведених в останніх рядках параграфів 45 і 46, а саме термінах *arəzaži-* (в тексті – ж. р., множ., інстр.) та *aṇhū* (в тексті – ж. р., одн., абл.), що зафіксовані тільки в цьому тексті. Перш за все розглянемо проблему їхньої етимології.

I. *arəzaži-*

Лексема *arəzaži-* має значну кількість різночитань, яку ми простежили на дванадцяти манускриптах (табл.1)³. Натомість саме форму *arəzažiš* ми вважаємо первинною, оскільки вона зустрічається в найбільш ранніх рукописах (F1, E1, Pt1).

Табл. 1

Варіанти різночитань <i>arəzažiš</i> у рукописах					
1	F1 (1591)	<i>arəzažiš</i>	7	K13 (?)	<i>arəzažiš</i>
2	E1 (1601)	<i>arəzažiš</i>	8	K14 (?)	<i>arəzažiš</i>
3	Pt1 (1625)	<i>arəzažiš</i>	9	B7 (?)	<i>arəzažiš</i>
4	L18 (1672)	<i>azažiš</i>	10	Mf3 (?)	<i>arəzažiš</i>
5	P13 (?)	<i>azažiš</i>	11	J10 (1832)	<i>arəzajīš</i>
6	ML 15286 (1698)	<i>arəzžiš</i>	12	H5 (?)	<i>arəza īš</i>

Розуміння значення цього слова і, відповідно, переклад зазначеного місця в 13-му *Яшті* з часом змінювалися (табл. 2). Тлумачення *arəzaži-* як “битва” пропонував ще Дж. Дармстетер [Darmesteter 1883, 191]. В. Каланд на базі санскриту запропонував розглядати цей термін як двокомпонентне *arəz-aži-*, де перша частина виводилась ним з дав.-інд. *arj-* “сяти”, а друга – від *aži-* “змія”. Остання основа трактувалася через індійську літературу, в якій існує стале порівняння стріл зі зміями [Caland 1888, 67, *Ann.* ,k’].

Згодом у класичному словнику Х. Бартоломе вказане слово дістало переклад “кинджал” [AirWb 1904, 202 (*arəzažay-* – “Dolch”)]. Це трактування знайшло відображення в подальших перекладах (зокрема, Ф. Вольфа 1910 р. та І. С. Брагинського 1973 р.). Лише в 1973 році У. У. Маландра відмовився від розуміння *arəzaži-* як виду клинкової зброї і запропонував бачення його як фігуральної і поетичної передачі поняття *стріли* [Malandra 1973, 265]. У словнику Е. Бахрамі, натомість, цей термін перекладається як “спис, піка, битва” (“spear, lance, battle”) [Bahrami 1990, 1, 115]. Термін *arəzaži-* не увійшов до словника етимології іранських мов В. С. Расторгуєвої та Д. Й. Едельман [ЭСИЯ 2000–2007].

Табл. 2

<i>Яути</i> 13, 45 <i>taxtā arəzažiš barəntiš</i> ⁴ Варіанти перекладу	
J. Darmesteter (1883)	Arraying the battles and bringing them forwards
F. Wolff (1910)	(Die) die gezückten Dolche führen
І. С. Брагинський (1973)	Устремляясь с острыми кинжалами
W. W. Malandra (1983)	Having strung arrows
З. Ф. Харебаті (1996)	Натянутые стрелы несущие
P. O. Skjærvø (2007)	Carrying drawn *lead-(pointed arrows?)

Ми вважаємо цілком слушним припущення В. Каланда щодо двокомпонентності терміна *arəzaži-*, але розглядаємо його крізь призму іранської лексики. Перший компонент цього компаундного іменника *arəzaži-* може походити або від іранської основи **arž-* – “рости, збільшуватися” [ЭСИЯ 2000–2007, I, 229], або, і це вірогідніше, від **arzah-* – “битва, бій” [ЭСИЯ 2000–2007, I, 230; AirWb 1904, 201, 202 – *arəza-*; *arəzah-*], а другий компонент – від іранського *aži-* – “змія” [AirWb 1904, 266; ЭСИЯ 2000–2007, I, 297]. Таким чином, це слово можна розуміти як “змія для битви / бойова змія”, що метафорично може передавати поняття *стріли*. Подібну ж інтерпретацію *arəzaži-* як “battle-snake” як варіант припускає У. У. Маландра [Malandra 1973, 270]. Причина ж, чому стріли порівнювалися зі зміями, на погляд дослідника, полягає в частій необхідності рівняти древка стріли [Malandra 1973, 269–270].

II. *aṅhū-*

При перекладі терміна *aṅhū-* (*Яути* 13, 46) вчені XIX століття взагалі не вбачали під ним визначення будь-якої зброї (напр.: [Spiegel 1864, 26ff; Harlez 1881, 508ff; Darmesteter 1883, 232ff]) (табл. 3). Лише в 1904 р. воно було включене в словник Х. Бартоломе зі значенням клинкової зброї [AirWb 1904, 110 – “Schwert”]⁵, що закріпилося більш ніж на півстоліття в подальших перекладах 13-го *Яути* як Ф. Вольфа [Wolff 1910, 258ff], так і інших дослідників, які використовували словник Х. Бартоломе як базовий. Натомість словник Е. Бахрамі визначає це слово як “влада, панування” (“sway, mastery”) [Bahrami 1990, 1, 46–47].

Табл. 3

<i>Яути</i> 13, 46 <i>θaxtaiiāt parō aṅhiiāt uzgəraβiiāt parō bāzuhu</i> ⁶ Варіанти перекладу	
J. Darmesteter (1883)	With their hearts prepared and their arms uplifted
F. Wolff (1910)	Bevor (noch) das Schwert gezückt, bevor noch mit dem Armen ausgeholt (ist)
W. W. Malandra (1983)	Before the bow has been strung, before it has been raised with both hands
З. Ф. Харебаті (1996)	С натянутым луком в распостёртых руках

У 1959 р. термін *aṅhū-* був використаний Ю. Покорним для реконструкції загальноіндоєвропейського слова “меч” (**[e]ṅsi*) [Pokorny 1959, 771], а в 1984 р. він вже вживається в цьому значенні в дослідженні Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова [Гамкрелідзе, Иванов 1984, 739]. Від цього реконструйованого **[e]ṅsi*, припустімо, походить латинське *Ensis* “залізний меч (?)”, етимологію якого виводять з давн.-інд. *asi-*. Вживання останнього зафіксували лише в пізніх мандалах Рігведи (I та X), де

він перекладається як “(чорний / залізний) ніж” або “жертвний ніж, меч” [Nikolaev 2009, 462]. Однак не виключено, що така зброя, як “меч”, могла і не мати місця в лексиці Рігведи (пор.: [Лелеков 1979, 185]), що може пояснюватися відсутністю відповідної технології для виковування довгих лез на відповідному етапі історії [Malandra 1973, 266–267].

Можливо, термін *aṅhū-* є похідним від авестійського дієслова *ah-* – “кидати, метати” [AirWb 1904, 279], але навряд чи його слід виводити від індоєвропейського іменника **ahu-* – “бойовий ніж; меч” (спочатку “метальний ніж?”), як пропонували В. С. Расторгуєва та Д. Й. Едельман [ЭСИЯ 2000–2007, I, 95]. На думку Г. Бейлі, від давн.-перс. кореня *ah-*, припустімо, бере початок осетинське *aḥsun*, де *aḥst* перекладається як “стріляти, метати” [Bailey 1979, 13], а запропоноване В. І. Абаєвим зіставлення цього осетинського терміна із согдійським {*br' xš-*} [**frāxš-*] – “стріляти з лука” [ИЭСОЯ 1958–1989, I, 221–222] було підтримане В. С. Расторгуєвою та Д. Й. Едельман [ЭСИЯ 2000–2007, I, 94–95].

У. У. Маландра виводить етимологію *aṅhū-* від індоєвропейської основи **os-* – “кістка”, базуючись на авестійському прикметнику *aṅhaēna-* – “зроблений з кістки”, що вживається в *Яшти* 10, 129 [Gershevitch 1959, 137, 281, Com. 129], і, відповідно до цього, пропонує перекладати *aṅhū-* як “компаративний лук з рогу та сухожилля” [Malandra 1973, 268–269]. Ще одне тлумачення нещодавно подав О. С. Ніколаєв, який, вже виходячи з контексту *Яшту* 13, 46, пропонує переклад “тятива” [Nikolaev 2009, 462, fn. 4].

На нашу думку, більш імовірною зброєю, яку можна вбачати під терміном *aṅhū-*, є “лук”⁷, адже далі в *Яшти* 13, 46 повідомляється про те, що при використанні цієї зброї задіяні обидві руки.

Оскільки в 13-му *Яшти* мова йде про зброю духів-*фраваши*, для залучення додаткової доказової бази на підтвердження запропонованих перекладів слів *arəzaži-* та *aṅhū-* доцільно звернутись до етнографії та фольклору іраномовних народів.

Згідно з етнографічним нарисом новорічного осетинського звичаю *куырысдзау*⁸, зробленим Б. Т. Гатієвим (1876 р.), душі обраних знахарів вирушають уві сні за “священним насінням” до *країни мертвих*, що має назву *Курыс* і асоціюється з лукою⁹. Наведемо фрагмент із цього тексту:

“В каждом ауле ущелий Кавказских гор есть по несколько человек, посещающих Курыс.

Самым счастливейшим временем для путешественников почитается время перед Новым годом. Люди, души которых отправляются в Курыс, впадают в это время в крепкий сон и пробуждаются позднее обыкновенной поры. Путешествуют же души в страну мертвых [...]” [Гатиев 1876, 26].

Повернутися душам знахарів додому зі “священним насінням” перешкоджають *душі померлих*, які стріляють у них з луків. Влучання такої *стріли* начебто викликає хвороби і смерть [Миллер 1882, 271–272; Чибиров 2008, 379]. Б. Т. Гатієв змальовує це так:

“Явившись на Курыс, опытные души, набрав по горсти дивных семян, летят обратно домой. Неопытные же, почуяв запах разнообразных цветов и фруктов, который веет с поля Курыса, опрометчиво бросаются на них.

Между тем мертвые, узнав о них, бросаются за ними в погоню и, настигая их скоро, пускают в них стрелы свои. Похитительницы, считая за великий стыд обороняться от нападения мертвых, продолжают свой полет. Преследователи наносят раны многим, особенно тем душам, которые не защищены ничем.

Рана, которую получает душа от стрелы, похожа на черное пятно. Средства вылечить ее нет никаких, если она сама собой не пройдет. Тот человек, душа которого

получила тяжелую рану, пробудившись от сна поздно утром, начинает стонать и, наконец, после долгих мучений, умирает [...]” [Гатиев 1876, 27].

Характерно, що поранення від такої стріли мало назву “*поранений очеретом*” (хъазын фатсэй цаеф) [Чиби́ров 2008, 379]. Зазначимо, що перські стріли могли виготовлятися саме з очерету, на що вказують античні автори (*Herod.*, Hist., VII, 61; пор.: *Thuk.*, Hist., IV, 40, 2). Існують і знахідки скіфських стріл, виготовлених з очерету, зокрема в курганах під Смілою та в Малій Цимбальці [Черненко 1981, 26].

За уявленнями кафірів Гіндукушу, сім демонів смерті Панеу припиняють життя людей саме пострілами з *луків* [Jettmar 1981, 226–227; Йеттмар 1986, 98–104]. Схожі образи духів Нижнього світу існують і в міфології обських угрів [Федорова 2007, 205]. Згідно з однією оповіддю з міфу хантів, ці духи припливають зі світу мертвих на берестяних човнах і вражають людину маленькими *стрілами* (розміром з риб’ячу луску), які несуть хворобу і зрештою смерть людини. Після цього духи садять душу в човен і відвозять в інший світ [Федорова 2007, 205].

В епосі тюркських і монгольських племен стріла є символом невідвортної кари¹⁰ для тих, хто порушує клятву. При обряді складання присяги воїни лизали наконечники стріл, адже вважалося, що при порушенні клятви саме ці стріли покарають клятвopорушника [Худяков 2004, III]. Згадаємо, що стріли застосовувались і при скіфському обряді складання присяги (*Herod.*, Hist., IV, 70). Показово, що в монгольських народів *сильде*, тобто душі воїнів або їхніх небесних заступників, символізували саме стріли [Худяков 2004, III].

Таким чином, саме лук і стріли є зброєю, притаманною мешканцям іншого світу [Вертиенко 2010, 95]. Доказову основу для реконструкції уявлень, пов’язаних з луком і стрілами, в контексті їхнього ототожнення зі стрілами також дає історико-археологічний матеріал.

Нещодавно А. Ю. Алексеев вказав на можливість існування в іраномовних номадів Євразії уявлень щодо “стріл-змій”, які могли нести смерть, зокрема, і завдяки отруєним наконечникам, про які неодноразово згадують античні автори¹¹. Із семантикою образу “стріли-змії” вчений пов’язує зафіксовані археологічно наконечники кочівників, що містили характерні *змієподібні знаки-мітки* (мал. 1, 2) [Алексеев 2014, 10, рис. 1, 2] або ж знаки у вигляді т. зв. “пташиної лапки” (мал. 3) [Алексеев 2014, 10, рис. 3, 4]. На думку дослідника, скіфські позначки останнього типу нагадують забарвлення голови степової (або піщаної) ефи (*Echis carinatus*) (мал. 4) – дуже небезпечної отруйної змії, що мешкає у степовій зоні Євразії [Алексеев 2014, 7–8].

У цьому ж контексті необхідно звернутись до зображення на щитку золотого перся з Пантікапея IV ст. до н. е. (мал. 5) [Неверов 1986, рис. 9]¹². На ньому зображено змію, що стріляє зі скіфського сигмоподібного лука, що, на нашу думку, безпосередньо продовжує цю ж саму семантичну лінію *змія – отрута – стріла – лук*.

Отже, ґрунтуючись на загальноіранських уявленнях про зброю духів Потойбіччя та враховуючи етимологію розглянутих слів для позначення зброї духів-*fravaši*, можна дійти висновку, що в *Яюмі* 13, 45–46 використано метафоричну лексику: термін *аһһі*- має розумітись як “лук”, а *аразажі*- – як “стріла” з буквального значенням “бойова змія”, що наближено до уявлень про скіфські “стріли-змії”.

Таким чином, розглянуті метафоричні образи стріли дозволяють вказати на дві базові семантичні лінії:

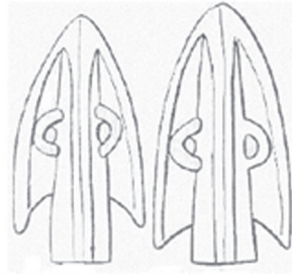
– Ототожнення стріл зі зміями й отрутою, а відтак – з концептом смерті.

– Через характеристику зброї, що приносить смерть дистанційно, лук і стріли постають зброєю, що вважається притаманною мешканцям Потойбічного світу, зокрема іранським *fravaši*.

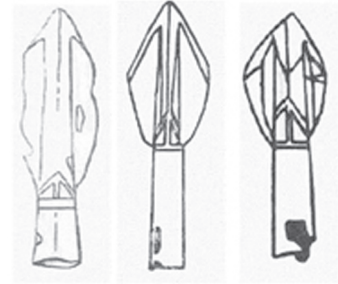
ІЛЮСТРАЦІЇ

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Мал. 4

Мал. 5

¹ Стаття підготована за матеріалами доповіді, проголошеної на конференції “XVIII Сходознавчі читання А. Кримського” (м. Київ, 17–18 жовтня 2014 р.) [Вертієнко 2014, 31–32].

² Переклад значної частини цього тексту на російську мову був здійснений З. Ф. Харебаті:

(⁴⁵) Добрым, сильным, святым
Фраваш праведных поклоняемся,
Которые в шлемах из металла,
С оружием из металла, с бронёй из металла,
Которые сражаются победоносно,
В светлой одежде,
Натянутые **стрелы** несущие,
Тысячу дэвов поражающие.

[...]

(⁴⁶) Добрые, сильные, святы
Фраваш праведных
С натянутым **луком**

В распростёртых руках (*переклад З. Ф. Харебаті* [Авеста... 1997, 332–333]).

³ За даними *Avestan Digital Archive* – <http://ada.usal.es>

⁴ За рукописом B7, 15v; за *Avestan Digital Archive* – <http://ada.usal.es>

⁵ Гіпотетично виводилось від і.- е. основи *asu- [AirWb 1904, 110].

⁶ За рукописом B7, 15v; за *Avestan Digital Archive* – <http://ada.usal.es>

⁷ Саме так його переклала на російську мову З. Ф. Харебаті.

⁸ Щодо цього звичаю див. докладніше: [Вертієнко 2010, 111–125; 2013, 132–142].

⁹ За визначенням самого Б. Т. Гатієва, “Курьы значит луг, заключающий в себе дивные семена различных произведений земных, а также счастья и несчастья. Он составляет собственность мертвых” [Гатіев 1876, 26].

¹⁰ Уявлення, що божественні стріли Аполлона й Артеміди приносять смертним погибель, відображено і в “Іліаді” Гомера (XXIV, 758–759).

¹¹ Напр.: *Aristot.*, De mirab. 141; *Theop.*, Hist., plant., IX, 15, § 2; *Aelian*, IX, 15; *Plin.*, NH, XI, 279; *Ovid.*, Trist., III, 10.65; IV, 1.75; 1.84; V, 7.15–16; 10.21–22. Див.: [Черненко 1981, 122–123; Алексеев 2014, 5–6].

¹² Перстень було знайдено в Керчі в 1861 р., нині зберігається в Ермітажі.

СКОРОЧЕННЯ

ИЭСОЯ – *Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка*. Т. I–IV. Ленинград, 1958–1989.

ЭСИЯ – *Распоргуева В. С., Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков*. Т. 1–3. Москва, 2000–2007.

AirWb – *Bartholomae Ch. Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg, 1904.

ЛІТЕРАТУРА

Авеста в русских переводах (1861–1996) / Сост., общ. ред., прим., справ. разд. И. В. Рак. Санкт-Петербург, 1997.

Алексеев А. Ю. Стрелы-змеи у ранних кочевников Евразии // **Война и военное дело в скифо-сарматском мире**. Материалы Международной научной конференции, посвящённой памяти А. И. Мелюковой (с. Кагальник, 26–29 апреля 2014 г.). Ростов-на-Дону, 2014.

Вертиченко А. В. К семантике горита в представлениях ираноязычных номадов Евразии // **Східний світ**, 2010, № 4.

Вертиченко Г. В. Ритуальный сон у контексті скіфського щорічного свята // **Східний світ**, 2013, № 2–3.

Вертиченко Г. В. Скіфське щорічне ὄρη (*Herod.*, Hist., IV, 7.2) і осетинське повір’я про *куырысдау* // **Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої**. Київ, 2010.

Вертиченко Г. В. Що за зброя у *фраваші* (*Яути* 13, 45–46)? // **XVIII сходознавчі читання А. Кримського**. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ, 17–18 жовтня 2014 р. Київ, 2014.

Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. **Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры**. Т. 1–2. Тбилиси, 1984.

Гатиев Б. Суеверия и предрассудки у осетин // **Сборник сведений о кавказских горцах**. Вып. 9. Тифлис, 1876.

Йеттмар К. **Религии Гиндукуша** / Пер. с нем. Москва, 1986.

Лелеков Л. А. Ранние формы иранского эпоса // **Народы Азии и Африки**, 1979, № 3.

Миллер Вс. Ф. Осетинские этюды. Ч. II / **Ученые Записки Императорского Московского Университета: Отдел Историко-филологический**. Вып. 2. Москва, 1882.

Неверов О. Я. Металлические перстни эпохи архаики, классики и эллинизма из Северного Причерноморья // **Античная тореветика**. Ленинград, 1986.

Федорова Е. Г. Представления о смерти, мире мертвых и погребальный обряд обских угров // **Мифология смерти: Структура, функция и семантика погребального обряда народов Сибири**. Санкт-Петербург, 2007.

Худяков Ю. С. О символике стрел древних и средневековых кочевников Центральной Азии // **Этнографическое обозрение**, 2004, № 1.

Черненко Е. В. **Скифские лучники**. Киев, 1981.

Чибиров Л. А. **Традиционная духовная культура осетин**. Москва, 2008.

Bahrani E. **Dictionary of the Avesta** / Ed. by F. Joneydi. Vol. 1–3. Teheran, 1990.

Bailey H. W. **Dictionary of Khotan Saka**. Cambridge – London – New York – Melbourne, 1979.

Caland W. Über Totenverehrung bei einigen der Indo-Germanischen Völker // **Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen**. D. 17. Amsterdam, 1888.

Darmesteter J. **The Zend-Avesta**. P. II: **The Sîrôzahs, Yasts, and Nyâvis**. Oxford, 1883.

Gershevitch I. **The Avestan Hymn to Mithra**. Cambridge, 1959.

Harlez C. de. **Avesta. Livre Secreté du Zoroastrisme**. Paris, 1881.

Jettmar K. Fortified “Ceremonial Centres” of the Indo-Iranians // **Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тыс. до н. э.). Труды Международного симпозиума по этническим проблемам истории Центральной Азии в древности (II тыс. до н. э.).** Душанбе, 17–22 октября 1977 г. Москва, 1981.

Malandra W. W. A glossary of terms for weapons and armor in Old Iranian // **Indo-Iranian Journal.** Vol. 15/4. 1973.

Nikolaev A. The Germanic word for ‘sword’ and delocative derivation in Proto-Indo-European // **Journal of Indo-European Studies.** Vol. 37, No. 3–4. 2009.

Pokorny J. **Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch.** Bd. III. Bern – München, 1959.

Spiegel Fr. **Avesta. The Religious Books of the Parsees.** Vol. III: **Khordah-Avesta.** Hertford, 1864.

Wolff Fr. **Avesta. Die Heiligen Bücher der Parsen.** Strassburg, 1910.